

Türkiye’de İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi

Bayram DALKILIÇ

Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

e-posta: bdalkilic@selcuk.edu.tr

Özet

Bu makalede Türkiye’de İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi araştırıldı. Darülfünun İlahiyat Fakültesi öncesinde Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde (1900-1925) bazı araştırmalar yazıldı. Bu araştırmalar, Mehmed Arif’in “Hikmet-i Edyan”, Memduh Suleyman’ın “Felsefe-i Edyan”, Mehmed Şevketi’nin “Din Felsefesinden” ve “Felsefe-i Din”, Mehmed Emin’in “Kant’ın Din Felsefesi”, Ferid Kam’ın “Dini Felsefi Sohbetler ve M. Hamdi Yazır’ın “Dibace” (Önsöz) adlı yazılarıdır. Darülfünun İlahiyat Fakültesi döneminde (1925-1933), Mustafa Şekib’in Felsefe-i Din ve onun Emmanuel Leroux’dan “Fransız Lisaniyle Konuşulan Memleketlerde 1914’den 1925’e Kadar Din Felsefesi” adlı çevirisi önemli araştırmalardır. Mehmet İzzet Höffding’in Din Felsefesi’ni çevirmeye başlamış, ancak bitirememiştir. 1933’ten 1976’ya kadar Türkiye’de din felsefesi dersi okutulmamıştır. Fakat M. Şekip Tunç “Din Yolu” vb. dergilerde yazılarını yayınlamıştır. O yazılarını “Din Felsefesi” adıyla yayınlamak istemiş, fakat yayınlamamıştır. Onun ölümünde sonra eşi onun yazılarını 1959’da “Bir Din Felsefesine Doğru” adıyla yayınlamıştır. 1974 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, din felsefesine bir disiplin ve ders olarak programında yer vermiştir. 1976’da bu dersi okutan Mehmet S. Aydın, ilgili çalışmalarını “Din Felsefesi” adıyla yayınlamıştır. 1982 yılında “Yüksek İslam Enstitüsü”nün İlahiyat Fakültesi olarak öğretime devam etmesinden sonra bu fakültelerde de din felsefesi programlarda yer almıştır. 1990’dan sonra bu branşın elemanları ve araştırmacıları din felsefesinin pek çok değişik problemleri hakkında önemli yazılar ve araştırmalar ortaya koymaktadırlar. Din felsefesi Türkiye’de İlahiyat fakültelerinde ve bazı felsefe bölümlerinde lisans ve lisans üstü düzeyinde okutulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din felsefesi, Hikmet-i/Felsefe-i Din/Edyan, Mehmed Şevketi, M. Şekip Tunç, Darülfünun İlahiyat Fakültesi, Mehmet S. Aydın

The Philosophy of Religion in the Faculties of Theology in Turkey

Abstract

The Philosophy of Religion in Faculties of Theology in Turkey were researched in this article. Some researches (Mehmed Arif’s “Hikmet-i Edyan”, Memduh Suleyman’s “Felsefe-i Edyan”, Mehmed Şevketi’s “Din Felsefesinden” and “Felsefe-i Din”, Mehmed Amin’s “Kant’ın Din Felsefesi”, Ferid Kam’s “Dini Felsefi Sohbetler and M. Hamdi Yazır’s “Dibace”) were written in (1900-1925) the first quarter of twentieth century before Faculty of Theology in İstanbul Darulfunun.. In the period of Darulfunun Theology Faculty (1925-1933), Mustafa Şakib’s Felsefe-i Din and his translation from Emmanuel Leroux’s “Fransız Lisaniyle Konuşulan Memleketlerde 1914’den 1925’e Kadar Din Felsefesi” are important researches. Mehmed İzzet’s translation from Hoffding’s Philosophy of

Religion didn't end. After 1933 to 1976 the philosophy of religion wasn't studied in Turkey. But M. Şakib maintained his publications in some reviews as "Din Yolu". He wanted to publish his writings as "Din Felsefesi". But he didn't publish. After his death his wife published his writings as "Bir Din Felsefesine Doğru" in 1959. Theology Faculty in Ankara University accepted the philosophy of religion as a discipline and lessons in its programs in 1974. Then this discipline was lectured in 1976 by Mehmet S. Aydın. He published his writings about this branch as "Din Felsefesi". After 1982 the philosophy of religion was taken part in programs another Theology Faculties because of changing this faculties names and programmes. The name of this institution is "Yüksek İslam Enstitüsü" before this age. The lecturers and staff members of this branch have worked and published very important writings about the varieties problems of philosophy of religion since 1990's. The philosophy of religion has been studied at lisans and magister and doctorate programmes in Theology Faculties and some philosophy departments in Turkey.

Key Words: Philosophy of Religion, The Wisdom/philosophy of Religion/s, Mehmed Şawkati, M. Şekip Tunç, Darülfünun Theology Faculty, Mehmet S. Aydın

Giriş: Daru'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Öncesi Din Felsefesi¹

Türkiye'de "din felsefesi" terimi ne zamandan beri kullanılmakta ve bir disiplinin adı olarak bilinmektedir? İlk kullanıldığı ve bilindiği zamanlarda bu terim, neyi ifade etmekteydi, ne anlamda kullanılmakta ve nasıl kavranmakta idi? Acaba ilk dönemde, "din felsefesi", bağımsız bir disiplinin adı olarak kullanılmakta ve diğer bilim ve disiplinlerden ayrı bir bilim dalı ve disiplin olarak bir gelişim ortaya koymakta mıydı? Yine o dönemde Türkiye'de "din felsefesi" ile ilgili olarak kendisinden bahsedilebilecek ve "din felsefesi" alanında fikir ve düşüncelerin ileri sürülmüş sayılabileceği yazı ve çalışmalardan, öneri, öngörü ve tezlerden söz etmek mümkün müdür? Din felsefesinin Türkiye'deki tarihi ve problematik gelişiminin aşamaları nelerdir? Günümüzde din felsefesinin akademik anlamda İlahiyat Fakültelerindeki durumu nedir? Çalışmamızda bu sorular çerçevesinde bir araştırma ve değerlendirme yapmaya çalışacağız.

Yirminci yüzyılın başında Türkiye'de "din felsefesi" terimi kullanılmakta ve bu terim, bir disiplinin adı olarak bilinmektedir. Bu dönemde, "din felsefesi", bağımsız bir disiplinin adı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca o, diğer bilim ve disiplinlerden ayrı bir bilim dalı ve disiplin olarak bir gelişim ortaya koyma sürecine başlangıç seviyesinde girmiştir. Yine bu dönemde Türkiye'de "din felsefesi" ile ilgili olarak kendisinden bahsedilebilecek ve "din felsefesi" alanında, fikir ve düşüncelerin ileri sürülmüş sayılabileceği yazı ve çalışmalardan, öneri, öngörü ve tezlerden söz etmek mümkündür.

Türkiye'de, Din Felsefesinin, gerek "felsefe-i din, felsefe-i dîniyye, hikmet-i edyân, felsefe-i edyân" ifadeleriyle, gerekse "din felsefesi" ifadesi biçiminde olsun, disiplin olarak din felsefesini içeren anlamda kullanılmaya başlanmasının tarihi, yirminci yüzyılın ilk yıllarına kadar geri götürülebilir.

M. Sâdık Vîcdânî (1864-1939), 1888'de Kastamonu'da tanıştığı, 1891'de ikinci kez İstanbul'da görüştüğü genç ve zeki bir doktordan söz etmektedir. Vîcdânî, bu doktorla 1901 yılında Rumeli'de her ikisinin de sürgün edilmesi dolayısıyla tekrar karşılaştıklarını ve dostluklarının bazı dinî konularda muhavereye varacak kadar geliştiğini anlatmaktadır. Bu doktorun adını eserinde, bilinçli olarak gizli tuttuğunu söylemekte, doktorun, epeyce felsefî eser okuduğunu kendisine anlatırken,

¹ Bu döneme dair ayrıntılı bilgiler, "Giriş: Türkiye'de Din Felsefesine Doğru", Türkiye'de Din Felsefesine Doğru, (Hazırlayan: Bayram Dalkılıç), Konya, 2000; ve "Yirminci Yüzyıl'ın İlk Çeyreğinde Türkiye'de Din Felsefesi", (S. Ü. İ. F. D., sayı. 17, s. 63-110, Konya, 2004) adlı çalışmalarımız esas alınarak yazılmıştır.

M. L'Abbe Barbe'in, Târih-i Felsefesi² ile, Paul Janet – Gabriel Seailles'in önemli bir eseri³ ve Montesquie'nun Rûhu'l-Kavânin'ine gözaşinalığı peyda ettikten sonra "Din felsefesinde karar kıldığı" söylediğini aktarmaktadır. Konuşmaları esnasında ise doktorun kendisine, İsa'yı ve Hıristiyanlığı, Mûsâ'yı ve Müsevîliği, ardından da Müslümanlığı, hakka'l-yakîn görmek için vakit ayracağını söylediğini belirtmektedir.⁴

Şu halde, bu bilgiyi göz önünde bulundurarak, daha yirminci yüzyılın başında din felsefesi kelimesinin, Türkiye'de kullanılmaya başlandığını ve bir disiplin alanı olarak bilindiğini söyleyebiliriz.

Din felsefesi dersine, medreselerin ıslahı için hazırladığı program taslağında yer veren, hatta terim olarak da "Din Felsefesi" şeklinde kullanan kişi Eşref Efendizâde Mehmed Şevketî'dir. Mehmed Şevketî'nin "Din Felsefesi'nden" adlı yazısı, bazı çalışmalarda Celal Nuri (İleri)'ye ait olarak gösterilmektedir.⁵ Bu konuyu daha önce ayrıntılı olarak tartıştığımız için burada tekrarlamıyoruz.⁶ Bu yazı Celal Nuri'nin yazısı değildir ve onun din felsefesiyle ilgisi yoktur.

Şevketî, Hicrî 1329/1911 yılında hazırladığı ders program taslağında, Medresenin, Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi, Kelâm Kısmı dersleri arasında, "Kelâm" dersinden ayrı olarak "Felsefe-i Din" dersine yer vermiştir. Ayrıca, o, Edebiyat Şubesi'nin ders programı taslağında da "Hikmet-i İlâhiyye" adlı bir derse yer

vermektedir. Dolayısıyla o, "Felsefe-i Din" ile "Hikmet-i İlâhiyye" derslerini ayrı ayrı programlarda düşünmüştür.

Mehmed Bayrakdar, Memduh Süleyman'ın Türkiye'de din felsefesinden ilk söz edenlerden birisi olduğunu, 1326 yılında, "felsefe-i edyân" adlı yazısını, Felsefe Mecmuası, C. I, 1326, s. 141-144'de yayımladığını, makalenin yayım tarihi olan 1326 yılının Hicri ya da Mali olup olmadığını belirtilmediğini, eğer bu tarih Hicri ise 1908, Mali ise 1910/1911 Milâdi yıla dengeldiğini belirtmektedir.⁷

Felsefe Mecmuasının başında yayım tarihi yoktur. Ancak cildin başında Baha Tevfik'in, "Birkaç Söz" başlıklı yazısında "5 Temmuz 1326" tarihi vardır. Yalnız bu tarih, "Tecdüdü İlmî ve Felsefî Kütüphanesi"nin kuruluş yılıdır. Sonraki satırda ise kütüphanenin kuruluşundan sonra bir, birbuçuk yıl içerisinde onbir tane kitabın yayımına muvaffak olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, ülkede ilk kez felsefe duygusunu uyandıran ve ilk kez felsefe eseri yayımlayan bu kütüphanenin, gençlerin felsefeye rağbet etmesine, en küçük ailelerden en büyük salonlara, özel derslerden, resmi ders programlarına kadar felsefenin girmesine katkı yaptığı; bu yazısının yazıldığı andan üç yıl öncesine kadar da ülkede felsefenin söz konusu olmadığı, hatta felsefe için gerekli olan dilin bile olmadığı belirtilmektedir. Yine, savaş dolayısıyla bir süre yapılamayan yayım etkinliğinin, bu mecmua ile yeniden başladığı vurgulanmaktadır. Diğer yandan, Memduh Süleyman'ın "Felsefe-i Edyân" adlı yazıdan önceki sayfalarda yayımlanan, "Hakiki Mürteciler ve Avrupalılaşmak" adlı yazısının sonunda da "Kadıköy-1329" yer ve tarihinin bulunması, bu yazının ve Mecmuanın yayım tarihinin 1329, Baha Tevfik'in de, kütüphanenin kuruluş tarihini verirken belirttiği "5 Temmuz 1326" tarihinde ay olarak Temmuz'u vermesi, yayım yılının Hicri olmadığını göstermektedir.⁸

Ahmed Hamdi Akseki'nin, 1915-16'da, Heybeliada Bahriye'-i Şâhâne'ye Din Dersleri,

2 Bkz. M. L'Abbe Barbe, Tarih-i Felsefe, (Çev. Bohur İsrâil), İstanbul, 1332.

3 Vicdânî, bu eserin adını zikretmemektedir. Ancak bu eser daha sonra Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın çevirip, 1341 tarihinde yayınladığı eser olmalıdır. Bkz. Paul Janet- Gabriel Seailles, Tahlîli Felsefe Tarihi- Metâlib ve Mezâhib, (Çev. Elmalılı Hamdi Yazır, Baskıya Hazırlayanlar: Muhtar Yazır- Ayhan Yalçın), İstanbul, 1978.

4 Bkz. M. Sadık Vicdânî, Hz. Muhammed Niçin Çok Evlendi, (Hazırlayan: Ahmet Karadut), Ankara, 2003, s. 23-24.

5 Bkz. M. Bayrakdar, Din Felsefesine Giriş, s. 18, Ankara, 1997; Mevlüt Albayrak, Felsefe ve Din, s. 269, Ankara, 2007.

6 Bayram Dalkılıç, Türkiye'de Din Felsefesine Doğru, s. 17.

7 Bkz. Mehmed Bayrakdar, Din Felsefesine Giriş, s. 17.

8 Bkz. Baha Tevfik, "Birkaç Söz", Felsefe Mecmuası, İstanbul, 1329, ilk sayfa; ayrıca, s. 141.

Ahlâk dersleri ve Din Felsefesi öğretmenliğine tayin edildiği”ne dair bir bilgi söz konusudur.⁹

Türkiye’de din felsefesi teriminin, “din felsefesi” adıyla disiplini içerecek şekilde yaygın ve belirgin bir biçimde kullanılmaya başlanması, İkinci Meşrutiyet (1908)’ten sonraki yıllara rastlamaktadır. Ancak daha önceleri de, “hikmet-i dîn/edyân”, ‘felsefe-i dîn/edyân’, ‘felsefe-i dîniyye’ olarak kullanıldığı söylenebilir.¹⁰ Bu dönemde ortaya konulan yazı ve çalışmaların başlıkları, “Hikmet-i Edyân”, “Felsefe-i Edyân”, “Din Felsefesi’nden”, “Felsefe-i Din”, “Felsefe-i Dîniyye” ve “Dinî Felsefî Musâhabeler” vb. biçimindedir. Bu yazılar, “Din Felsefesine İlk Giriş Denemeleri: Hikmet-i Edyân’dan Din Felsefesi’ne” genel başlığı altında değerlendirilebilir. Mehmed Arif’in ‘Hikmet-i Edyân’ı, Memdûh Süleyman’ın ‘Felsefe-i Edyân’ı, Mehmed Şevketi’nin ‘Din Felsefesi’nden” ve ‘Felsefe-i Dîn’ adlı yazıları, ile “Problematik Sayılabilecek İlk Çalışmalar” genel başlığı altında Ömer Ferîd Kam’ın, ‘Dinî Felsefî Musâhabeler’ Yaklaşımı, ve Elmalılı M. Hamdi Yazır’ın, Paul Janet- Gabriel Seallies’den çevirdiği, Tahlîli Felsefe Tarihi- Metâlib ve Mezâhib’in başına yazdığı ‘Dibace’deki düşünceleri ve Mehmed Emin’in, ‘Kant ve Felsefesi’ adlı kitabında yer alan ‘Felsefe-i Dîniyye’ bölümü değerlendirilebilir. Biz bu yazıları çalışmamızın hacmi ve amacı itibarıyla burada ayrı ayrı incelemeyeceğiz. Bu yazılar ve çalışmalar, din felsefesini, tam anlamıyla kuşatıcı biçimde ortaya koymaktan uzak oldukları gibi, amaçları bakımından da bunu gerçekleştirmeye yönelik değillerdir. Bunların her biri, din felsefesine, değişik yönlerden, değişik katkılarla, ayrı ayrı birer küçük giriş şeklinde ya da hepsi bir arada biraz daha kapsamlı bir giriş olarak değerlendirilebilir. Bu dönemdeki yazı ve çalışmaların ço-

ğunu, dinî felsefe ortaya koyma çabası olarak değerlendirilmek de mümkündür.

Din felsefesi, benzer yanları ve yönleri çok olmakla birlikte Kelâm, İslâm felsefesi ve Tasavvuf’tan ayrı bir disiplindir. Yukarıda bahsedilen yazılar da, az da olsa bu ayrılığı gözönünde bulundurmakta olan ve yazarlarının zihninde bir ‘din felsefesi’ veya ‘dinler felsefesi’ fikri ve kavramının bulunduğu ve bunu yazılarına yansıttıkları yazılardır. Gerçi, yine de bazı yazılar, daha kapsamlı konular üzerinde durmaktadır. Bu da, bazı konu ve disiplinlerin henüz tam bağımsızlık kazanamaması nedeniyle “din felsefesi” genel başlığı altında değerlendirilebilmelerinin mümkün olması dolayısıyla. Bu, bize aynen bir zamanlar felsefenin, bütün ‘ilimlerin anası’, ‘genel bir disiplin’ niteliği taşıması sebebiyle, diğer disiplinleri içine alması durumunu ve dönemini hatırlatmaktadır.

“Fransız Lisaniyle Konuşulan Memleketlerde 1914’den 1925’e Kadar Din Felsefesi”, başlığıyla Mustafa Şekib tarafından çevrilip Daru’l-Fünun İlahiyat Fakültesi Dergisinde yayınlanan yazısında, Emmanuel Leroux, yaklaşık olarak aynı dönemde Fransa’daki çalışmalarını değerlendirmekte ve “din felsefesi” teriminin, Fransa’da, Almanya ve İngiltere’de olduğu şekliyle kullanılmamakta olduğunu, hatta orada bu terimin, belirli ve tek bir bilim karşılığı da kullanılmadığını ifade etmektedir. Leroux’nun, kendisinin de çalışmasında yaptığının, “din felsefesi” teriminden anladığı ve kasdettiği mananın genişliği çerçevesinde, sadece dinî olayların hepsini veya esaslı şekillerinden birini açıklamaya meyleden bütün son araştırmaları veyahut bunların içine aldığı meselelerin mâkul bir çözümünü derleyip toparlamak olduğu, binaenaleyh sahasının, mesela dinî psikoloji ve sosyoloji kadar, aklî ilâhiyatı da kapsayacağı”¹¹

9 Bkz. Veli Ertan-Hasan Küçük, Cumhuriyet Devrinde Din Eğitimi, Din Müesseseleri ve Din Adimleri, İstanbul, 1976, s. 99

10 Bkz. Bayram Dalkılıç, “Giriş: Türkiye’de Din Felsefesine Doğru”, Türkiye’de Din Felsefesine Doğru, (Hazırlayan: Bayram Dalkılıç), Konya, 2000, s. 11-12.

11 Bkz. Emmanuel Leroux, La philosophie de la religion dans les pays de langue française de 1914 à 1925, Revue Philosophique de la langue et de l’Etrange, Paris, 1926, tome LII, Juillet-aout., s. 371; “Fransız Lisaniyle Konuşulan Memleketlerde 1914’den 1925’e Kadar Din Felsefesi”, (Çev. Mustafa Şekib), Dâru’l-Fünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası (Tarihî, İctimâî, Dinî, Felsefî), Haziran-1927, Yıl: 2, Sayı, 5-6, s. 57.

şeklindeki ifadeleri, araştırmamızda söz konusu edilen ve bu dönemde Türkiye’de yapılan bu çalışmaların durumunu da kısmen de olsa açıklayacak ölçüde olduğunu düşündürmektedir.

Biz burada, Din Felsefesi’nin, 1925 yılından sonra Daru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi’nde resmî bir ders olarak okutulduğu döneme kadar olan 1900- 1925 arası yirmi beş yıllık süreçte yer alan yayınları göz önünde bulundurarak bir değerlendirme yaptık. Burada söz konusu olan yazıların, içerikte olduğu kadar en azından başlıkta da Din Felsefesi’ni îma ettiği veya doğrudan gösterdiği dikkat çekmektedir. Aşağıda Din Felsefesi’nin ders olarak okutulduğu dönemdeki (1926 ve sonrası) durum, çalışma, yazı ve eserleri “Daru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesinde Din Felsefesi” başlığıyla ele almaya çalışacağız.

A. Daru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesinde Din Felsefesi

Türkiye’de, Din Felsefesinin, gerek “felsefe-i din, felsefe-i dîniyye, hikmet-i edyân, felsefe-i edyân” biçiminde, gerekse “din felsefesi” biçiminde olsun, içeriği din felsefesine ait çalışmalar ve Şevketî’nin uygulamaya konulmayan program taslağı bir tarafa bırakılırsa akademik ders, disiplin ve bilim dalı olarak okutulmaya ve incelenmeye başlanmasının üzerinden henüz bir yüzyıl geçmemiştir. Diğer bir ifadeyle, bugün itibarıyla, bağımsız bir disiplin olarak Türkiye’de Din Felsefesi bir asrını henüz tamamlamamıştır.

Türkiye’de Din Felsefesi, daha önce de belirtildiği gibi Şevketî’nin program taslağında yer almış, fakat ders olarak okutulma imkanı bulamamıştır. 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği, medreselerin ilgasından sonra kurulan Daru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi’nde din felsefesi kürsüsünün kurulduğunu ve ders programlarında, programa eklenen bazı dersler arasında Din Felsefesi, (Felsefe-i Din) dersine yer verildiğini görüyoruz. Bu dersin “felsefe-i edyân” “tarih ve felsefe-i edyân” şeklinde programlarda yer aldığını gösteren kayıtlara rastlamak da mümkündür.¹² İlahiyat Fakültesi

dersleri, daha sonra Edebiyat Fakültesi’ne bağlı olarak verilmeye başlanınca programda ders, Metafizik ve Din Felsefesi olarak yer almıştır.

Daru’l-Fünûn’da din felsefesi dersini okutan hoca olarak, ilk programlarda Mehmed Emin’in adı geçmektedir.¹³ M. Emin’in Maarif Nezareti’ndeki görevi için Daru’l-Fünûn’dan ayrılması sonucu dersin okutulması görevi Mustafa Şekib (Tunç)’a verilmiş, Daru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi kapanıncaya kadar, din felsefesi dersini okutma görevini M. Şekib yürütmüştür. M. Şekib’in derslerde verdiği notları, İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti tarafından yayımlanmıştır.¹⁴ Daha önce de zikredildiği gibi bu dönemde Mustafa Şekib’in, Emmanuel Leroux’dan, “Fransız Lisansı ile Konuşulan Memleketlerde 1914’den 1925’e Kadar Din Felsefesi”, başlığıyla çevirdiği yazısı, Daru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi’nde yayınlanmıştır.

Din felsefesi dersini Mehmet İzzet’in de okutmak istediği, bu dersin kendisine verilmemesi üzerine de Alman filozofu Höffding’in, “Din Felsefesi” isimli eserini tercüme etmeye başladığını, asistanı Orhan Sadettin bildirmektedir. Mehmet İzzet’in bu eserin tercümesini bitirip bitirmediğini, Orhan Sadettin de bilmediğini belirtmiştir.¹⁵

M. Ş. Tunç, İlahiyat Fakültesi kapatıldıktan sonra da din felsefesi ile irtibatını devam ettirmiştir. M. Sekip Tunç, “Felsefe-i Din” adlı daha önceki notlarından oluşan eserindeki düşünceleri, “Din Yolu” dergisinde gerekli ilavelerle yeniden düzenleyerek yayınlanmıştır. Tunç, bu yazıların kitap olarak yeniden yayınlanması düşüncesiyle çalışmalarını sürdürdüğü sırada vefat etmiştir. Onun vefatından sonra eşi tarafından yayınlanan “Bir Din Felsefesine Doğru” adlı eserinin özünü, İlahiyat fakülte-

tin Hasırcı), İstanbul, 1995, 82.

13 Bkz. Mehmed Ali Aynî, Daru’l-Fünûn Tarihi, s. 94.

14 Mustafa Şekib, Din Felsefesi, İstanbul, 1926-1927, Daru’l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti

15 Bkz. Coşkun Değirmencioğlu, Mehmet İzzet, Ankara, 1987, s. 14, 33.

12 M. Ş. Tunç, Bir Din Felsefesine Doğru, s. 18, M. Ali Aynî, Daru’l-fünûn Tarihi, (Hazırlayan, Me-

sinde verdiği derslerden oluşan makaleleri ve “Din Yolu” dergisinde yayımlanan yazıları ihtiva etmektedir. Ancak ilk çalışmada ele alınan konular aynen sonraki çalışmada yer almış değildir. Çalışmalar karşılaştırıldığında bu fark dikkat çekmektedir. Bir örnek vermek gerekirse, Leroux’dan yapılan çeviri kısmen ilk çalışmada yer alırken sonraki çalışmada yoktur. Tunç’un ele aldığı konular, din meselesi, ilmî açıklama, dinî açıklama, dinî şuur, zaman, mekân, materyalizm, idealizm, Tanrı, dünya, din duygusu, iman, Hıristiyanlık başlıklarını taşımaktadır. Bu noktada şunu belirtelim ki, ilk çalışmada çalışma boyunca tarihi çerçevede dinlerin alem, insan, hayat vb. konulardaki yaklaşımları felsefi çerçevede değerlendirilme imkanı bulmuşken yeni çalışmada dinler ayrıca değerlendirildiği için Yahudilik ve İslam yazarın ölümü sebebiyle müstakil olarak değerlendirilme imkanı bulamamıştır. Yine sonraki çalışmada da ele alınan konular değerlendirilirken zaman zaman dinler açısından bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Sekip Tunç, “din felsefesinin, din meselesini metodlu bir düşünce ve muhakeme ile aydınlığa çıkarmağa, iz’an haddesinden geçirmeye çalıştığını, bilhassa aydınlara hitap ettiğini, ruh ve mânânın kavranılmasının ancak dinin bir teşrihini yapmakla mümkün olacağını, bu işin de da Din Felsefesine düşeceğini”¹⁶ ifade etmektedir.

M. Ş. Tunç, çalışmalarını daha ziyade Din Psikolojisi ve Ahlak merkezli yürüttüğü için, din felsefesinin bu iki alanla özellikle din psikolojisi ile yakın diyalog içinde olduğu düşüncesindedir. O, derslerini din felsefesinin mahiyeti, yöntemi, problemleri, bilgi, ahlak, sosyoloji ve psikoloji ile ilişkisi çerçevesinde sunmuştur.¹⁷

Batı kültüründe 150 yıllık geçmişini bulduğunu belirttiği din felsefesinin bizde henüz yeni olduğunu vurgulayan Tunç, din felsefesinin yöntemlerini de ortaya koymaya çalışmıştır. Burada aklilik, ilmilik, objektiflik, kapsamlılık, bağımsızlık vb. bakış açıları önem arz etmekte-

dir. Sözelimi araştırma boyunca herhangi bir dini ihmal etmek söz konusu olmayacaktır.¹⁸

Bayrakdar, M. Ş. Tunç’un çalışmasını Türkiye’de ilk din felsefesi denemesi ve değerlerin felsefesi olarak bir din felsefesi çabası şeklinde nitelendirmektedir.¹⁹

M. Ş. Tunç, bir seminerinde “Sâmî Dinlerin Birleştirilmesi” üzerine tez ileri sürmüş ve katılımcılar arasında tartışmalar olmuştur. “Din Felsefesine Doğru” adlı eserinde “Yahudilik ve İslâm” konusu eksik kalmıştır. Eşi, son zamanlarda bu konular üzerinde önem vererek çalıştığını, ancak rahatsızlığı sebebiyle bitiremediğini ve kitaba bu kısmın konulmadığını belirtmiştir. Onun “Sâmî dinlerin birleştirilmesi” tezinin ilk ortaya atılış ve sonraki düşünce gelişimi çerçevesindeki durumu, Tunç’un din felsefesinin ortaya konulması açısından önemlidir.

1933 Üniversite Reformuna kadar açık kalan İlahiyat Fakültesi’nde 1928 yılında dini hayatı ‘zamana uydurmak’ için bir ‘reform taslağı raporu’ hazırlanmıştır. Bu taslağı kim tarafından hazırlandığı, bir program raporu hazırlanmasının istenip istenmediği, önceleri bütün hocalarının desteklediği ve Fakülte Kurulu tarafından tartışılıp kabul gördüğü, ancak Fakülte üyelerin çoğunluğunun onaylamadığı ve imzalamadığı ve bu arada ilan edildiği vs. hususları tartışmalı ve doğrudan detayları bu çalışmanın içerik ve kapsam yönünden dışında olmakla birlikte “din felsefesi” ile ilgili olan husus, burada yapılması öngörülen inkılab ve yapılanmanın din felsefesi ve din filozofları ile irtibatlandırılmasıdır. Çünkü taslak raporda, Türk inkılabının “lisanî, ahlâkî, hukukî, iktisadî bütün içtimai müesseseler gibi pek çok alanda yapıldığı ve uygulandığı, dinin de içtimai bir müessese olduğu, diğer içtimai müesseseler gibi, hayatın zaruretlerine katlanmak, tekâmülün seyrini kovalamak zorunda olduğu işaret edilmektedir. Dolayısıyla dinin de Türk demokrasisinde muhtaç olduğu inkişafı ve hayatyeti göstermesi gerektiği, ancak böyle bir

16 M. Ş. Tunç, Bir Din Felsefesine Doğru, İstanbul, 1959, s. 7-8,

17 M. Ş. Tunç, Bir Din Felsefesine Doğru, s. 14

18 M. Ş. Tunç, Bir Din Felsefesine Doğru, s. 7-8, 14

19 Mehmed Bayrakdar, Din Felsefesine Giriş, s. 123

ıslahat imkanı mevcut olmakla beraber, bunu sırrıların, lâ-aklı ve fevri olan tesirlerinden beklemenin bugünkü cemiyetlerin şartlarına göre bir imkansızlık olduğu, dini hayatın da, ahlaki ve iktisadi hayat gibi ancak ilmi tefekkürler ve ilmi usullerle ıslah edilmesi gerektiği ve diğer müesseselerle hemahenk bir surette hususi ve şahsi feyzini verebilmesinin mümkün olacağı” belirtilmiştir. Bu noktada, ibadetin şeklinde, dilinde, sıfatında ve fikriyatında yenileşme yapılması gerektiği, özellikle ibadetin fikriyatında, hutbelerin matbu şekillerinin yeterli olmadığı, hitabetin kıraatten ayrı bir şey olduğu; hutbelerde mühim olan mahiyetin, doğrudan doğruya ilmi, yahut iktisadi fikirler olmayıp, doğrudan doğruya dini olan kıymetler ve ma’kuleler olduğu fikri ifade edilmiş ve bunu verebilecek olan insanların hitabete muktedir din filozofları olduğu vurgulanmıştır. Bu mertebede hatiplerin İlahiyat Fakültesi vasıtası ile yeterli miktarda yetişinceye kadar, hariçte olan din mütefekkirlerinden ve din filozoflarından istifade etmek gerektiği, bunlar haricinde yapılacak hizmet, din edebiyatının ve din felsefesinin kurulması gerektiği” tezi yer almıştır. Bu maksadı eski şekliyle doğrudan doğruya ilm-i kelamın da, tasavvufun da temin edemeyeceği vurgulanmıştır. Ayrıca bütün ıslahatın tahakkuku için ilmi bir merkez tarafından vücuda getirilecek olan tatbikat projesinin ihzarı lazım geleceği, bu ilim merkezinin de İlahiyat Fakültesi olduğu belirtilmiştir.²⁰

Bu program, belki de beklenenden önce yayımlandığı, hazırlayanlar tarafından kendilerinden böyle bir program istenmediği halde istendiği şeklinde bir tez ileri sürüldüğü veya daha bu noktadaki ıslahatın zamanı gelmediği vb. nedenlerden dolayı ilk anda uygulanmamıştır. Ancak daha sonra burada teklif edilen fikirlerin pek çoğunun farklı zamanlarda da olsa uygulama alanına sokulduğu tarihi bir gerçektir.

Konunun din felsefesi ile ilgisi, raporda doğrudan bir disiplin olarak adı geçmemiş ve işaret edilmemiş olsa da yapılacak olanların “din

filozofları” nca yapılması gerektiği ve programın uygulanması safhasında bir “din felsefesi” kurulması fikri, ister istemez disiplinin bir felsefe, bir düşünce veya bazı felsefecilerin anladığı anlamda modern bir din bilim ve ilahiyat alanı olarak algılanmasına imkan vermekte ve disiplinin, kendi problemlerini, kendi yöntemi çerçevesinde ortaya koymanın ötesinde bir ideal ve ideoloji çerçevesinde şekillendirilmek istendiği düşüncesinin mevcut bulunduğunu akla getirmektedir. Aynı zamanda yapılacak olanları klasik anlamda Kelam ve Tasavvuf’un gerçekleştiremeyeceği fikri, din felsefesinin bu noktada diğer disiplinlere alternatif bir disiplin olarak ifade edildiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Din felsefesinin bir felsefe alanı olmadığı şeklindeki bir düşünce, bir zamanlar Türkiye’de felsefe ile ilgilenen çevrede yaygın olarak söz konusu olunca, bir disiplin olarak kabul görmesi bir tarafa ders olarak bile felsefe bölümlerinin programlarda kendisine yer verilmemiştir. Gerçi din felsefesinin, sistematik felsefenin bir alt dalı olarak kendine olabildiği kadar da olsa yer bulduğu da ayrı bir gerçektir.

Din felsefesinin bir dinbilimi ve ilahiyat içerisinde bile bir alan olamayacağına dair görüşler de dile getirilmiştir. Özellikle İslam dünyasında Kelam, Tasavvuf, İslam felsefesi’nin (İslam alim, düşünür ve filozoflarının ilgilendiği anlamda bir felsefe olarak ileri sürülmesi sonucu), Batıdaki din felsefesinin yaptığı şeyi karşıladığı gerekçesiyle Türkiye’de bir din felsefesi disiplinine ihtiyaç olmadığı, hatta böyle bir disiplin alanının teorik ve pratik olarak da mümkün olmadığı şeklinde düşünceler ileri sürülmüştür.

Aslında din felsefesi, sistematik felsefe içerisinde bölümlemede kendisine yer verilen ve Felsefeye Giriş nitelikli ve başlıklı çalışmalarda yer bulan bir alan olmasına rağmen Türkiye’de İlahiyat fakültesi programları dışında ilgi ve uygulama alanı bulma noktasında sıkıntılar yaşamıştır. Dolayısıyla 1933’ten sonra A. Ü. İlahiyat Fakültesi Programında yer aldığı 1973’e kadar din felsefesi ile kişisel düzeyde okuma ve ilgilenme noktasında çabalardan söz edilebilir. Bazı çalışma ve yazılarda ise isim bazında din felsefesinin zikredilmesi ve dinin felsefi açıdan savunmasını ya da açıklamasını ifade edecek

20 Gotthard Jaske, Yeni Türkiye’de İslamlık, çev. Hayrullah Örs, Ankara, 1972, s. 40-42; Şerafettin Dönmez, Atatürk’ün Çağdaş Toplum ve Din Anlayışı, İstanbul, 1998, s. 174-175.

çerçevede değinilmesi söz konusudur. Nitekim yukarıda bahsedildiği gibi M. Ş. Tunç'un önceki notlarını genişleterek ve geliştirerek önce "Din Yolu Dergisi"nde neşrettiği yazılar, sonra da bu dergideki yazılarını düzenleyerek oluşturmaya çalıştığı "Din Felsefesi" çalışması bu anlamda bir faaliyet olarak görülebilir. Onun vefatı sonucu eşinin gayretleriyle yarım kalan bir eserin "Bir Din Felsefesine Doğru" olarak yayımlanması da 1955-1959 yıllarındaki Din felsefesi etkinliği olarak değerlendirilebilir.

B. A. Ü. İlahiyat Fakültesi ve Diğer İlahiyat Fakültelerinde Din Felsefesi

Türkiye'de 1933'de Üniversite Reformu ile İstanbul Darü'l-Fünun İlahiyat Fakültesi'nin kapatılmasından sonra din felsefesi, disiplin ve ders olarak 1973 yılına kadar programa alınma ve 1976 yılına kadar da okutulma imkanı bulamamıştır.

Yukarıda geçtiği gibi "din felsefesi" dersinin A. Ü. İlahiyat Fakültesi programında yer alma tarihi 1973 yılıdır. O yıl M. E. B.'in iki bursundan biri ileriki yıllarda ders programında yer alacak olan Din felsefesi için tahsis edilince sınavı kazanan Mehmet Bayrakdar, doktorasını bu alanda yapmak üzere Fransa'ya gitmiş, ancak Henry Dumery'nin danışmanlığında "Hegel'in Din Felsefesi" üzerine bir doktora tezi hazırlarken Henry Corbin'in yönlendirmesiyle İslam Felsefesi alanına geçmiştir. Demek ki, Din felsefesi'ne tahsis edilen burs, İslam felsefesi'ne geçmiştir. Bu belki gerekçeleri detaylarıyla değerlendirilecek bir husustur, ancak disiplin adına da akademik anlamda bir kayıp olarak sonuç vermiş olan durumdur. Ancak M. Bayrakdar din felsefesi ile ilgisini kesmediği gibi devam ettirmiş, din felsefesinin Batı'da ve Türkiye'deki tarihine temas ettikten sonra Hegel'in, Gourd'un, Ortegat'ın, Dumery'nin, M. Ş. Tunç'un din felsefelerini ortaya koyma ve değerlendirip eleştirme ve din felsefesine dair fonksiyonel din felsefesi çerçevesinde kendi görüşlerini yansıtan bir çalışma yapmıştır.

Din felsefesi dersinin Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi programında yer alıp ilk defa okutulduğu yıl 1976'dır. Bu dersi okutma göre-

vi Mehmet S. Aydın'a verilmiştir.²¹ M. S. Aydın, çalışmalarını dersin verilmeye başlamasından 11 yıl sonra 1987 yılında "Din Felsefesi" başlığıyla yayımlamıştır. Din felsefesi dersi, onun ifadesiyle modern ilahiyat eğitiminde onbir yıllık kısa geçmişi olan bir derstir. Din felsefesi alanında hiçbir çalışmanın bulunmayışı, onu okutmak durumunda olanların işini zorlaştırmakta oluşu, bu kitabın ortaya konmasını sağlamıştır.²² Aydın, kendi eserinin din felsefesi sahasında dilimizde yazılan ilk deneme olduğunu vurgulamaktadır.²³ Onun kendi kitabıyla ilgili bu değerlendirmesi, M. Ş. Tunç'un çalışmasını görmezden geldiği fikrini akla getirmektedir. Ancak Aydın'ın, "modern ilahiyat eğitimi" vurgusu tartışmaya açık olmakla birlikte "Darülfünun İlahiyat eğitimini ve programını" dışarıda tuttuğu şeklinde yorumlanabilir. Ya da o, M. Ş. Tunç'un hem "felsefe-i din" hem de "Bir Din Felsefesine Doğru" olarak yayımlanan çalışmalarını bu alandaki bir deneme ve tam bir çalışma olarak görmediği şeklinde yorumlanabilir. M. Bayrakdar, Aydın'ın bu tutumunu eleştirmiş ve ilk denemenin, M. Ş. Tunç'un çalışması olduğunu, Aydın'ın çalışmasının ikinci deneme olduğunu belirtmiş, ayrıca Aydın'ın eserinin de Anglo-sakson bakış açısıyla yazılan "dinî bir felsefe" özelliği taşıdığını ve John Hick'in eserinin örnek alınarak yazılmış olabileceğini tahmin ettiğini, farklı olarak da konular işlenirken İslam'a ve İslam düşünürlerine yer verildiğini vurgulamıştır.²⁴

M. S. Aydın, kitabında Tanrı'nın Varlığı problemi başta olmak üzere Tanrı alem münasebeti, din dilinin mantığı ve doğrulama, insan hürriyeti, kötülük problemi, ateizm, ölüm ve sonrası, din-bilim, din-ahlak, din-sanat ilişkisi vb. konuları felsefi bakış açısıyla ele almıştır. O, eserinde bir tek din felsefesi anlayışı yerine pek çok ve farklı din felsefesi anlayışlarının ortaya konulduğunu belirtmiş, bir filozofun dini savunmak amacıyla da felsefe yapmasının mümkün olabileceğini ve bunun tuhaf karşılanmaması gerektiğini savunmuştur. O, "dini

21 M. S. Aydın, Din Felsefesi, İzmir, 1990, s. IX.

22 M. S. Aydın, Din Felsefesi, s. IX

23 M. S. Aydın, Din Felsefesi, s. X

24 M. Bayrakdar, Din Felsefesine Giriş, s. 19

savunmak amacıyla felsefe yapma” faaliyeti-
tinin karşısına çıkanların durumunu anlama-
nın zor görüldüğünü ifade etmiştir.²⁵ Aydın,
Türkiye’de din felsefesi yapma faaliyetinin
kendini göstermesinde ve gelişmesinde bu
eseri başta olmak üzere diğer çalışmalarıyla
da katkıda bulunmuş ve gerek yüzyüze okut-
tuğu gerekse eserlerinden faydalanarak din
felsefesi araştırmalarında bulunanların ve din
felsefesi dersi veren pek çok kişiye hocalık ve
öncülük yapmıştır.

Din felsefesi dersi, 1982 yılında İslami İlim-
ler Akademisi ve Yüksek İslam Enstitülerinin
İlahiyat Fakültesine dönüştürülmesinden sonra
programda ders olarak yer almış, Din Felsefesi
ve Mantık Anabilim dalı kurulmuştur. 1992 yı-
lında bölümlerin yeniden yapılandırılması son-
rasında Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü içinde
Din Felsefesi ayrı bir Anabilim dalı olarak oluş-
turulmuştur. 1998 yılındaki düzenleme ile İla-
hiyat programında iki dönemlik toplam (2+2) 4
kredi, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
Öğretmenliği programında tek dönemde 3 kredi
olarak yer almıştır. İlköğretim Din Kültürü ve
Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümü’nün Eğit-
tim Fakültesi’ne bağlanması sonrasında da uy-
gulama aynı şekildedir. Ayrıca lisans düzeyinde
şu anda bazı felsefe bölümlerinde din felsefesi
dersi programda yer almaktadır.

Din felsefesi alanında her fakültede lisan-
süstü düzeyde ders verilebilecek ortam oluş-
ması sonrasında Sosyal Bilimler Enstitüsü
programlarında Lisans Üstü (Yüksek Lisans ve
Doktora) programları açılmıştır.

Din felsefesi Anabilim Dalı ilk koordi-
nasyon toplantısı, dört yıl önce 2006 yılında
Erzurum’da yapılmış, disiplinin sorunları ve
bu sorunları aşma yolları üzerine teklifler su-
nulmuştur. Önemli olarak her yıl bir fakülte-
de disiplinin elemanlarını kapsayacak toplantı
yapılması ve bölümlerinin, öğretim elemanları
tarafından uzmanlık alanlarında hazırlayacağı
ortak bir kitap hazırlanması teklifi ileri sürül-
müştür. İkinci toplantı 2007 yılında Kayseri’de,
üçüncüsü 2008 yılında Isparta’da, dördüncüsü
ise 2009 yılında Konya’da yapılmıştır. Buralar-

da yine disiplinle ilgili sorunlar ve çözüm yolla-
rı hakkında öneriler sunulmuştur.

Din felsefesi alanında çalışan bazı aka-
demisyenlerin girişimiyle İstanbul’da Din
Felsefesi Derneği kurulmuştur. Dernek kuru-
luşunu ve amacını şöyle ortaya koymaktadır:
“Akademik-profesyonel düzeydeki eksiklikler
ve toplumsal düzeydeki ihtiyaçlar dikkate alınarak,
Din Felsefesi Derneği, din felsefesi ile
ilgili araştırmaların nitelik olarak gelişmesi,
sadece ilahiyat fakülteleri bünyesinde değil
tüm akademik entellektüel camiada daha say-
gın ve etkili bir yere erişmesi ve daha popüler
tartışmalara ışık tutarak toplumsal düzeyde de
etkin hale gelmesi için, sivil bir girişim ola-
rak Mayıs 2007’de İstanbul’da kurulmuştur.
Derneğin bünyesinde gerçekleştirilmesi düşü-
nülen hedefler arasında, din felsefesi ile ilgili
akademik ve popüler seviyede çalışmalar plan-
lamak, gerçekleştirmek ve yapılan çalışmalara
destek sağlamak, bu çalışmaların geliştirilme-
sini ve yayılmasını temin etmek, din felsefesi
alanında ve ilgili din bilimlerinde işbirliğiyle
yapılan çalışmaların sonuçlarını, kitap, dergi,
web sitesi ve benzeri yayınlar yoluyla duyur-
mak; din felsefesi sahasında çalışanlar arasın-
da eşgüdüm ve yardımlaşmayı kolaylaştıracak
ortamı oluşturmak, kaynak temin etmek ve
bilgi merkezi kurmak; din felsefesi ile ilgili
konularda konferans, seminer, atölye çalış-
ması ve benzer türde ulusal ve uluslar arası
toplantılar düzenlemek ve bu tür çalışmalara
katılmak yer almaktadır.”²⁶ Din Felsefesi Der-
neği, “Din Felsefesi Nedir?” başlıklı atölye
çalışmasını din felsefesi anabilim dallarından
otuz yakın akademisyenin katılımıyla 24-25
Ekim 2008’de gerçekleştirmiştir.²⁷

Din felsefesi, zaman zaman gerek dersin ve
disiplinin uygulayıcıları ve gerekse diğer alan-
ların sorumlu ve uygulayıcıları tarafından diğer
ders ve alanlara alternatif bir ders ve disiplin
olarak görülmüştür. Bazen onun “dışarıdan ge-
tirilmiş, yerli olmayan, art niyetli, gerçek ve

26 http://www.dfd.org.tr/index.php?option=com_content&task=view&id=10&Itemid=19

27 http://www.dfd.org.tr/index.php?option=com_content&task=view&id=21&Itemid=6

geçerli olmayan görevler üstleneceği” şeklinde bir anlayış ortaya çıkmıştır.

Din felsefesinin disiplin olarak imkanına karşı olanlar tarafından ise onun “dinin destekçisi, açıklayıcısı, yorumlayıcısı olarak yürütmeye konulan ve uygulanan bir ders olduğu” gerekçesiyle felsefeyle ilgisi olmayan bir alan olarak görülmesine neden olmuştur. Din felsefesi, ayrıca bağımsız bir alan olarak görülmeyip “dine, imana hizmet etmesi gereken dinin destekçisi”, ve bunu gerçekleştirip “işe yaradıkça ve bazı anlayış sahiplerince haddini bildikçe, haddini aşmadıkça zararsız”, hatta bazen gerekli bir alan olarak düşünülmüştür.

İslam tarihi ve geleneğinde yer alan etkili ve bugün de etkisini bazı disiplin alanlarında sürdüren bir düşünür ve alim Gazzâlî'nin felsefe karşısındaki tutumu, bazılarınca din felsefesi ve İslam felsefesi başta olmak üzere, akıl, düşünce, mantık, metafizik vurgusu olan alanların, hatta ahlak dışta kalmamak üzere olumsuz olarak değerlendirilmesinde gerekçe olarak kullanılmıştır. Bunlar yalnızca İlahiyat çevresinde değil, Üniversite çevrelerinde bulunan kendileri herhangi bir alanla ilgilenen, herhangi bir anlamda akademik düzeyli bir araştırma derecesi noktasında bulunanlar tarafından ortaya konulan düşüncelerin yansımaları olarak tezahür etmiştir. Yalnız bunların çoğunun, “dinin, ahlakın, İslam'ın felsefesi mi olur? Din sahasında, İslam alanında mantığın ne işi olur?” kabilinde genel ve hissi düşünceler olup üzerinde düşünülerek ve mantıklı bir durum ortaya konularak değil, bir tepkisel tavır olarak ortaya konulan tavırlar olduğu söylenebilir. Ancak etki düzeyleri tartışılmaya açık ve farklı olmakla birlikte öğrenci arasında da bu anlayışların etkisi söz konusu edilebilir.

Din felsefesi dersi okuyan lisans öğrencilerinin zihninde bulunan genel anlamda felsefenin zorluğu, gereksizliği, pratik hayatta işe yaramayacağı, göreve atanma sınavlarında sorumlu olunmadığı, sıradışı olduğu vb. gerekçeler, din felsefesi için de ileri sürülen gerekçeler olabilmektedir. Ancak bütün bunlara rağmen yine farklı zaman, yer ve durumlar için sonuçları tartışmaya açık olmakla birlikte genel anlamda bazı öğrenciler tarafından din felsefe-

sinin ilgi çeken bir alan olduğu ve konularını ele almasında diğer İlahiyat derslerinden farklı olduğu düşüncesiyle ilginin giderek yoğunlaştığından söz edilebilir. Ancak lisans düzeyinde özel bölümlere fakülte düzeyinde henüz imkan olmadığı için herkes için zorunlu olması ve üniversitelerimizde hala lise programları tarzında program yapılması, dersi nispeten işlevsizleştirilebilmektedir.

Özellikle yüksek lisans çalışmalarında bazı ortak hatta aynı sayılabilecek başlıkta tezler dikkat çekmektedir. Çeşitlilik noktasında din felsefesi alanında Kur'an'da her hangi bir konunun ele alınması dahil, herhangi bir İslam düşünürünün, bir mutasavvıfın düşüncelerini din felsefesi problematiği çerçevesinde ele alma, Ateizm'i ve herhangi bir Ateistin Tanrı problemine yaklaşımını değerlendirme ve tartışma şeklinde ortaya konulan çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu, tez hazırlayanların ve danışmanların ilgileri çerçevesinde olan bir durumdur. Problem merkezli çalışmaların yapıldığı da dikkat çekmektedir. Ancak yüksek lisans çalışmalarında özellikle din üzerine düşünce ortaya koymuş ve din felsefesi yapmış olan bir felsefeci ve filozofun, bir probleme yaklaşımının çalışılmasının, hem teorik hem pratik açıdan önemli olduğunu düşünüyorum. Çünkü bu aşamada problem çalışmak isteyen bazı öğrenciler, tez çalışma ve yazmanın ötesinde her şeyi ortaya koyacak bir kapsamlı bir kitap yazmayı hayal edip tez ortay koyma çabasından uzaklaşabiliyorlar. Bu noktada özellikle disiplinle ilgilenen bir filozofun, felsefecinin, yazarın çalışılması, öğrencinin alanın problemlerini algılama ve pekiştirmesinde de etkili olacaktır. Doktora çalışmalarında ise, spesifik anlamda ister akademik anlamda bir din felsefeci ve filozofun bir konuya yaklaşımı, ister bir din felsefesi probleminin sınırları çizilerek bir zaman dilimi belirlenerek bir ekol incelemesi ya da karşılaştırmalı çalışma yapılması alana katkı yapacaktır.

Din felsefesi disiplini içerisinde araştırma yapanların ve mevcut disiplinin akademik çerçevede yürütülmesinde etkili olanların içinde din felsefesini, dinin hizmetinde ve dinin savunulmasında, dinin algılanması ve anlaşılması noktasında, din ve felsefenin ayrı ayrı alanlar

olmakla birlikte ikisinin de aynı amaca hizmet etmekte, asla gerçek anlamda birbirleriyle en azından ilk çağlarda ve modern anlamda yakınlıkları bulunmamakta, felsefenin en azından belli dönemlerde kendisinin bir din felsefesi olarak ortaya çıktığını kabul etmekte, dinin analitik olarak ele alınarak felsefe yapılmak suretiyle ortaya konulmayı gerektirmekte olduğunu düşünerek araştırma ve çalışmalarını yürütenler bulunmaktadır. C. Sadık Yaran “Tarihsel ve Eleştirel Bir Yaklaşımla Felsefe-din ilişkisi: Din Felsefesi Yapmanın Dört Yolu” başlıklı çalışmasında, felsefi bir din olarak din felsefesi, dinin hizmetinde din felsefesi, imana yer açıcı olarak din felsefesi ve din dilinin analizi olarak din felsefesi şeklinde ele aldığı yaklaşımlar çerçevesinde Türkiye’de din felsefesi yapanların durumunu değerlendirmeye çalışmıştır.²⁸ Yaran, “belirgin kategorizasyonlara gitmekten ısrarla kaçınarak” M. S. Aydın, Hüsameddin Erdem ve Necip Taylan’ın yaklaşımlarını değerlendirmiştir. M. S. Aydın’ın yaklaşımını “son ikisinin aşırı formlarından uzak, bunun yanında ilk iki entellektüalist veya rasyonalist anlayışın indirgemeciliğe varmayan bir versiyonuna yakın bir din felsefesinin tercih edildiği ve yapıldığı izlenimini verdiği”²⁹ belirtmektedir. Yaran, H. Erdem’in “din ve felsefe arasında mutlak ve kesin ayırımın hiçbir zaman söz konusu olmayacağını, bunları birbiriyle ilgisiz göstermenin doğru olamayacağını”, “ilahi dinlerin felsefenin akılla yapmaya çalıştığı şeyi vahyi esas alarak hem de felsefeden daha kapsamlı bir şekilde yapmaya çalıştığını esaslı yaptığını” savundğunu belirtmektedir.³⁰ Onun bu değerlendirmesi H. Erdem’in ortadaki iki yaklaşımı çağrıştırdığı şeklinde değerlendirilebilir. Ancak daha ziyade Erdem’in yaklaşımı, dinin de felsefeyi de müstakil alanlar olduğu, birbirini dışlamadığı, fakat yöntemlerinin, kaynaklarının ve kavramlarının farklı olduğunun farkında olunması gerektiğine

önem veren bir anlayıştır. Yaran N. Taylan’ın din felsefesi yaklaşımının ise yukarıda sayılan yaklaşımlardan son ikisini çağrıştıran motifler taşımakta olduğunu ifade etmektedir.³¹

Özellikle 1990’dan sonra Türkiye’de din felsefesi yapma noktasında kendini gösteren farklılık, bugün için birbirinden çok fazla da farklı değilmiş gibi görünen din felsefecilerinin gerçek durumudur. Bu olması gereken normal bir durumdur. Çalışmaları ve makalelerinde ilgi alanları ve değerlendirmeleri bunu ortaya koymaktadır.³² Aslında insan etkinliğinin her alanında görülen farklılık ve çeşitlilik, felsefe ve din felsefesi alanında olduğunda, toplum tarafından ve akademik düzeydeki bazıları tarafından ilginç ve yadırganacak, hatta bu farklılık ve çok yönlülük ve yanlılıktan dolayı saçma olduğu şeklinde değerlendirme yapılan bir durum olarak yansımaktadır. Ancak bu çeşitlilik ve farklı bakış açılarıyla ortaya konulan değerlendirmeler bir birikim olarak değerlendirilmesi, insan algı, bakış ve düşünüşünün çeşitliliği ölçeğinde makul ve hoşgörü içerisinde karşılanması gereken bir durumdur. Din felsefesi çalışmalarında, düşünce, bilim ve felsefe tarihinde ortaya çıkan çeşitlilikte farklılık olması, rasyonalizm, empirizm, sansualizm, septisizm, dogmatizm, pragmatizm, existansiyalizm, monizm, pluralizm vb. ve din ilişkisi, bu sistemlerin Tanrı, bilgi, ruh, alem, ölüm ve sonrası, din-ahlak ilişkilerine yaklaşımları, teizm, deizm, panteizm, pan-en-teizm, ateizmin dine yaklaşımları konularında çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu arada vahyin epistemolojik yapısı, batı felsefelerinde vahiy anlayışları, dini tecrübenin empirik durumu, din felsefe ilişkisi vb. çalışmalar yanında din felsefesinin Batıda ve Türkiye’deki durumunun ortaya konulmaya çalışıldığı din felsefesinin tarihine ve problemlerine vurgu yapan faaliyetler vardır. Yurtdışın-

28 C. Sadık Yaran, “Tarihsel ve Eleştirel Bir Yaklaşımla Felsefe-din ilişkisi: Din Felsefesi Yapmanın Dört Yolu”, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, Samsun, 1997, s. 24-48.

29 C. Sadık Yaran, a.g.e., s. 44

30 C. Sadık Yaran, a.g.e., s. 46

31 C. Sadık Yaran, a.g.e., s. 46-47

32 Biz bu çalışmanın hacmi ve amacı buna izin vermediği için din felsefesi alanında bu tarihten sonra ele alınan çalışmaları, çokluklarını da göz önünde bulundurarak ismen bile olsa zikretmeyeceğiz. Özellikle 1900-2000 yılları içindeki çalışmaları değerlendireceğimiz “Türkiye’de Din Felsefesi” başlıklı kitapta bunları inceleyeceğiz.

da doktorasını tamamlayanlar özelinde diğer araştırmacıların da Türkiye dışındaki özellikle Batı'daki din felsefesi çalışmalarını takip etmekte oldukları kendi çalışmaları başta olmak üzere yaptıkları tezlerde görülmektedir.

Doğu ve Uzakdoğu felsefeleri ve dinleri konusunda Türkiye'deki din felsefesi çalışmalarının sayısı azdır. Bunun nedeni, din felsefesinin tanımında ortaya konulan dinin, ilahi kitaplı dinler için geçerli olduğunu, aslında din, inanç, ibadet ve ahlak alanını oluşturuyorsa, kendilerini bir din olarak gören ve sunan bu üç noktayı da içinde barındıran sistemlerin din felsefesi alanında çalışma kapsamına dahil edilebileceğini düşünüyorum. Özellikle kendilerini din olarak sunmakla birlikte bugün mensupları bulunan ve din felsefesi tanımındaki din, felsefe ve hatta kanaatime göre din felsefesi olarak düşünülebilecek ve sayılabilecek olan Doğu ve Uzak doğu, Afrika, Avrupa, Amerika'daki dinlerin din felsefesi problematiği çerçevesinde ele alınabileceği düşünülebilir. Yine kendini bir din olarak sunan ve kurucusu, mensupları ve kurumu olan yeni sistemlerin de bu sistematik ve problematikte incelenebilmesi mümkündür. Dinler tarihi, din felsefesinin malzeme alanını oluşturan temel disiplin olduğuna göre ve çalışmalarını tarihte geçmiş dinler noktasında sürdürmekle birlikte devamlılık arzettiğine göre bu tabii olarak mümkün olabilir. İnsanın kurumsal ve bireysel anlamdaki inanç dünyasının akli, mantıki, sezgisel, tecrübi ve duygusal yanları din felsefesinin konuları arasına girebilir. Bu yüzden din olarak ortaya atılan sistemler ve insan etkinliğinin diğer bağlantıları, rasyonel bağlamda bunları anlamaya çalışan, analitik noktada değerlendiren ve karşılaştırma yapan din felsefecisi ve din filozofu tarafından sorun olarak ele alınabilir ve alınmalıdır. Bu çaba, din felsefesinde işlevsel olarak dinin ve ilgili konuların incelenmesine imkan verecektir. Bu kapsamlılık ilkesinin pratikte uygulanmasına imkan verecektir.

Brian Davies'in "din felsefesi, şimdi çok gözde olan bir felsefe branşıdır. Otuz otuzbeş yıl önce, din felsefesi alanında uzman olanlar, az bulunur bir türdüler. Fakat şimdi çok yay-

gınlar ve çok yayın yapıyorlar"³³ şeklindeki ifadesi, bu gün Türkiye için tekrarlanabilecek bir sözdür. Niteliklerini artırarak çalışmaları sürdürmeleri Türkiye ve dünya açısından Türk din felsefecilerinin bir görevidir ve bunu başarımları kıvançları olduğu gibi sorumluluklarını da yerine getirmiş olacaklardır.

Son olarak İlahiyat fakültesi yeniden yapılanma program ve taslaklarında din felsefesinin İlahiyat'la ilgili olmayan ve budanması gereken bir ders olarak görülmemesi, din felsefesi dahil, İslam felsefesi, Mantık ve diğer felsefe alanlarının İlahiyat alanı dışında olmadığı fark edilmesinin gereğine işaret etmek bu noktada önem arz etmektedir. Felsefe bölümlerinde Sistematik felsefe konuları işlenirken din felsefesine yer vermek yeterli değildir. Türkiye'de din felsefesi araştırmaları ve araştırmacıları, bu alanın felsefe bölümlerinde öğretilmesine yetecek düzeydedirler ve diğer alanların mensuplarından kesinlikle geride değildirlere, diğerlerinin durumu ne kadar başarılı ise onlar kadar başarılıdır. Ayrıca din felsefesi dersi, özellikle Sosyal Bilimlere ait alanlarda öğrenim gören öğrencilere seçmeli olarak okuma fırsatı verilmesi uygun olan ve yararlı bir ders olacaktır. Özellikle İmam Hatip Liselerinde ve diğer liselerde genel felsefe derslerinin içinde yer bulan bir din felsefesi dersinin öğrenciler için yetersizliği göz önünde bulundurulursa iki saatlik müstakil bir ders olarak din felsefesi problemlerinin güncel analizlerinin de yapılması suretiyle okutulması, öğrencilerin din felsefesi problemleri noktasında felsefi bakış açılarının oluşması açısından ve üniversite eğitimi aşamasına anlayıcı, algılayıcı, eleştirici, sorgulayıcı bir yaklaşımla hazırlanmalarına yardımcı olacaktır.

33 C. S. Yaran'ın, *Klasik ve Çağdaş Metinlerle Din Felsefesi*, Samsun, 1997, Arka kapak